

Bonaventura hatása Joseph Ratzinger bibliai hermeneutikájára

Jelige: *KZU847*

Pályamunka lezárásának időpontja: *2025. 01. 08.*

Szent Bonaventura hatása végigkísérte Joseph Ratzinger egész életpályáját. Habilitációs dolgozatában, teológiai munkásságában és pápai dokumentumaiban is feltűnik a „szeráfi doktor” alakja. Hogyan inspirálta a 13. századi Bonaventura életműve a 20. századi fiatal Ratzingert, és miként hat általa a kortárs egyházra a mai napig? Ezeket a kérdéseket igyekszem röviden körüljárni a bibliai hermeneutika területére összpontosítva. Vizsgálódásom Ratzinger krisztológiai hermeneutikájára összpontosít, Bonaventura hatását keresve abban. Milyen volt Bonaventura kinyilatkoztatás-értelmezése Ratzinger olvasatában? Miként építette be ezt az olvasatot Ratzinger saját teológiai gondolkodásába a középkori skolasztikától merőben eltérő szellemi környezetben, majd hogyan mutatta be pápaként a világegyház számára?

Ratzinger tudományos pályája kezdete óta foglalkozott Bonaventurával. Habilitációs iratának (1959) eredeti témája Bonaventura kinyilatkoztatás-értelmezése volt, amit később Bonaventura történelemteológiájára módosított.¹ Önéletírásában említi, hogy a II. Vatikáni Zsinat kinyilatkoztatásról szóló vitáiban visszanyúlt a középkori szerzőhöz: „Ebben segítségemre voltak azok a felismerések, amelyekre Bonaventura kinyilatkoztatás-fogalmának tanulmányozásakor jutottam.”² Később, pápaként többször idézte Bonaventurát apostoli buzdításaiban,³ az egyik, róla szóló pápai audienciáján pedig így vallott a hozzá fűződő viszonyáról: „Be kell vallanom, hogy bizonyos nosztalgiát érzek, amikor most ezt a témát előadom nektek, mert visszagondolok azokra a kutatásaimra, amelyeket fiatal tudósként kimondottan ennek a számomra oly kedves szerzőnek a kapcsán végeztem. Az ő gondolkodásával való megismerkedés nem kis hatással volt tanulmányaim későbbi irányára.”⁴

¹ Joseph RATZINGER (2005) *Életutam. XVI. Benedek önéletírása (1927–1977)*, Budapest, 109 (ford.: Egleszné Sarbak Zsófia; a fordítást az alábbiakban helyenként kis mértékben módosítottam). Eredeti: Joseph RATZINGER (1998) *Aus meinem Leben. Erinnerungen (1927–1977)*. München. 2009-ben Marianne Schlosser szerkesztésében megjelent a habilitációs irat 50 évig kiadatlan, eredeti változata is: Joseph RATZINGER (2009) *Offenbarungsverständnis und Geschichtstheologie Bonaventuras (JRGS 2)*. Herder, Freiburg.

² RATZINGER (2005) 133. Eredeti: „Dabei halfen mir die Erkenntnisse, die ich bei meinen Studien über den Offenbarungsbegriff Bonaventuras gewonnen hatte.” RATZINGER (1998) 129.

³ XVI. BENEDEK (2007) *Sacramentum Caritatis*. Szent István Társulat, Budapest (ford. DIÓS István) § 35 (online: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=225>; letöltve: 2024. 11. 25).

XVI. BENEDEK (2010) *Verbum Domini* Szent István Társulat, Budapest (ford. DIÓS István, 2011) § 8, 23, 29 (online: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=411>; letöltve 2024. 11. 25).

⁴ XVI. BENEDEK (2010.03.03.) *Generalaudienz* https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/de/audiences/2010/documents/hf_ben-xvi_aud_20100303.html letöltés: 2024. 11. 23. Bonaventuráról három egymást követő általános kihallgatáson tanított. Ennyi alkalmat ugyanabban az évben csak Aquinói Szent Tamásnak szentelt. Beide haben unter Hochschätzung der Fähigkeiten der menschlichen Vernunft die Geheimnisse

Ratzinger és Bonaventura kapcsolata hamar felkeltette a kutatók érdeklődését. Már Aidan Nichols, a Ratzinger teológiájáról írt első átfogó bevezető szerzője külön fejezetben vizsgálta Bonaventura Ratzinger történelemteológiájára gyakorolt hatását.⁵ Pápává választása után egyre nagyobb figyelmet kapott Ratzinger korábbi teológiai munkássága, amelynek egyik fontos területe a bibliatudomány. A II. Vatikáni Zsinaton szakértőként járult hozzá az isteni kinyilatkoztatásról szóló, *Dei Verbum* kezdetű dogmatikus konstitúcióhoz, amit pápaként a *Verbum Domini* című szinódus utáni apostoli buzdításában gondolt tovább. Saját bevallása szerint „az exegézis mindig is teológiai munkásság[a] középpontjában maradt,”⁶ és ezt a kutatás sem hagyta figyelmen kívül. Emery de Gaál mellett érvel, hogy Ratzinger krisztocentrikus szemléletében kimutatható Bonaventura hatása.⁷ Tágabb összefüggésben, ugyanakkor szintén részletesen tárgyalja a kinyilatkoztatás kérdését Nedjeljka Valerija Kovač, aki szerint Ratzinger teológiai tanítói közül „a középkori teológus hagyta a legmarkánsabb nyomot a német teológus és pápa életútján és teológiai munkásságán.”⁸ Cikkében együtt vizsgálja a kinyilatkoztatás és a történelemteológia kérdéseit Ratzinger Bonaventura-olvasatában. Magyarul Lukács László írt alapos összefoglalót Ratzinger szentírástértelmezéséről. „Krisztológiai hermeneutika”⁹ című

der Offenbarung in jenem fruchtbaren Dialog zwischen Glaube und Vernunft erforscht, der für das christliche Mittelalter prägend ist „Mindketten úgy vizsgálták a kinyilatkoztatás titkait, hogy közben nagy jelentőséget tulajdonítottak az emberi értelem képességeinek, abban a hit és értelem közti termékeny párbeszédben, amely a keresztény középkort jellemezte [...]” forrás: XVI. BENEDEK (2010.03.17.) https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/audiences/2010/documents/hf_ben-xvi_aud_20100317.html

letöltés: 2024.08.06.

⁵ Aidan NICHOLS (1988) *The Theology of Joseph Ratzinger* Edinburgh: T&T Clark. A mű egyik központi kérdése, hogy az 1981-ben a Hittani Kongregáció prefektusává kinevezett Ratzinger teológiája hogyan változott az új szerepben, ami egészen eltérő attitűdöt követelt, mint a II. Vatikáni Zsinat során betöltött zsinati szakértői pozíció.

⁶ RATZINGER (2005) 77. Eredeti: „Exegese ist für mich immer Zentrum meiner theologischen Arbeit geblieben.” RATZINGER (1998) 58.

⁷ Emery DE GAÁL (2016) „Revelation as the Thou of Jesus Christ: Joseph Ratzinger’s/Pope Benedict XVI’s Contribution to a deeper Understanding of Revelation”. In *Poznańskie Studia Teologiczne* 30 (2016) 7–56.

⁸ Nedjeljka Valerija KOVAČ (2022) „Saint Bonaventure as the theological inspirer for Joseph Ratzinger/Benedict XVI: Revelation, history and eschatology”, in *Bogoslovska smotra* 92 (2022) 5, 848. „Despite these complicated beginnings, St. Bonaventure, along with Augustine and other contemporary thinkers (Henri de Lubac, Martin Buber), became one of the great theological teachers of today’s Pope Emeritus. Moreover, it seems to us that the medieval theologian left the strongest mark on the life course and theological work of the German theologian and pope.”

⁹ LUKÁCS László (2016) „Krisztológiai hermeneutika” in *Az igazság munkatársa. Joseph Ratzinger – XVI. Benedek pápa élete és műve*. Budapest, Szent István Kiadó, 252–297.

tanulmányában részletesen bemutatja Ratzinger hermeneutikáját. Puskás Attila Ratzinger krisztocentrikus írásértelmezését a történeti és teológiai hermeneutika szintéziseként mutatja be.¹⁰

Ratzinger és Bonaventura kapcsolatának vizsgálata tehát már évtizedek óta és ma is élénken foglalkoztatja a kutatókat.¹¹ Ehhez kapcsolódik a jelen dolgozat is, amelyben elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen hatással volt Ratzinger Bonaventura-olvasata saját hermeneutikájára, és kevésbé foglalkozom e Bonaventura-olvasat értékelésével vagy annak elhelyezésével a kortárs Bonaventura-kutatásban. Ugyanígy Ratzinger hermeneutikáját is elsődlegesen bemutatni szeretném, és csak említés szintjén érintem az azzal kapcsolatban felmerülő kritikákat.

Bonaventura és Ratzinger hermeneutikai munkássága

Hogy jobban megérthessük kettejük viszonyát, a konkrét szövegek tárgyalása előtt érdemes röviden bemutatni Bonaventura és Ratzinger hermeneutikai munkásságát.

Bonaventura (1217/21–1274) a párizsi egyetem tanáráként, majd a ferences rend generálisaként sokrétű életművet hagyott hátra. Részt vett a II. Lyon-i Zsinat előkészítésében,¹² de a zsinat végét már nem élte meg.¹³ Teológiai és filozófiai munkái közül kiemelkedőek Petrus Lombardus *Szentenciáskönyvéhez* írt magyarázatai és a *Breviloquium*, amely „megragadhatóvá teszi spekulatív teológiáját.”¹⁴ Egyik legjelentősebb exegetikai kommentárját Lukács evangéliumához írta, misztikus művei közül pedig kiemelkedik az *Itinerarium mentis ad Deum*.¹⁵ A középkori hermeneutika számos meghatározó alakjának munkásságát ismerte.

¹⁰ PUSKÁS Attila (2017) „A Szentírás értelmezésének kérdése Joseph Ratzinger teológiájában” in *COMMUNIO* 25 (2017) 24–43.

¹¹ A cikk írása közben jelent meg egy átfogó mű Ratzinger hermeneutikájáról, amelyben szintén fontos szerepet kap habilitációs irata és Bonaventura. Mauro GAGLIARDI (2024) *Revelation, Hermeneutics, and Doctrinal Development in Joseph Ratzinger*, Steubenville (Ohio): Emmaus.

¹² A zsinaton fontos szerepe volt a kolduló rendek és a világi papság kibékítésében, illetve részt vett a görög egyház Rómával való egyesülésének helyreállítására tett kísérletben is, vö. John Francis QUINN online szócikkével. (2024) „Saint Bonaventure” (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Bonaventure>, letöltve: 2024. 08. 28).

¹³ Életrajzához vö. HORVÁTH Pál, *Bonaventura élete, életműve és Breviloquiuma* in BONAVENTURA (2008), *A hit rövid foglalata* (ford. DÉR, Katalin), Kairosz Kiadó 297.

¹⁴ SARBÁK Gábor (2000) „A szeráfi doktor: Szent Bonaventura” in *Vigilia* 65 (2000) 112–113.

¹⁵ Magyarul megjelent: SZENT BONAVENTÚRA (1940) *A lélek útjai Istenhez. Itinerarium mentis ad Deum* Budapest, ford.: DÁM Ince, O.F.M.

Különösen nagy hatással volt rá Joachim da Fiore, Canterbury Szent Anzelm, Szentviktori Hugó és Szentviktori Richárd. Mestere volt Alexander Halensis, Aquinói Szent Tamással pedig egy időben tanult és tanított Párizsban.¹⁶

Bonaventura tanárként azt tapasztalta, hogy a hallgatók „bizonytalanok” a Biblia „rendezetlennek tűnő” világában.¹⁷ Ezért állította össze *A hit rövid foglalatát*. A hermeneutikai előszó után egyfajta dogmatikus kompendiumban mutatja be az egyház tanításának teológiai alapvetéseit, amelyek ismerete nélkül sötét erdőben érezheti magát a felkészületlen olvasó a Szentírás tanulmányozása során.¹⁸ A *Breviloquium* előszava egy hermeneutikai program, amely a Szentírás „eredetét, kibontakozását és végcélját” mutatja be,¹⁹ miközben feltárja annak szélességét, hosszúságát, magasságát és mélységét.²⁰ Ahogy Bonaventura egész munkásságát, úgy a *Breviloquium* előszavát is áthatja Ágoston gondolkodása. Csak az írásmagyarázat módszereit tárgyaló részben²¹ hivatkozik kifejezetten Ágoston *De doctrina Christiana* című művére, de Schlosser rámutat,²² hogy például az Írás mélysége kapcsán felmerülő többes értelemről szóló szakasz is Ágoston (és Szentviktori Hugó) hatását mutatja.

Joseph Ratzinger (1927–2022) hosszú élete során Bonaventurához sok tekintetben hasonló szerepeket töltött be. Tanított Bonnban, Münsterben, Tübingenben és Regensburgban, részt vett a II. Vatikáni Zsinaton, müncheni érsekként és a Hittani Kongregáció prefektusaként pedig egyházi vezetői tisztséget vállalt, sőt később az egész katolikus egyház vezetője lett, miután 2005-ben, II. János Pál halála után megválasztották pápává.²³ A különféle szerepek részben különböző attitűdöket és megnyilatkozásokat eredményeznek a Szentírással kapcsolatban. Mártonffy Marcell felhívja a figyelmet, hogy a szerepek egybejárásából a hívő

¹⁶ HORVÁTH 313, SCHLOSSER 194.

¹⁷ BONAVENTURA 29.

¹⁸ Az Előszó és az utána következő részek közti kontrasztról vö. Dominic V. MONTI (2005) *Works of Saint Bonaventure: Breviloquium*, Saint Bonaventure University XXXVIII–XXXIX. o.

¹⁹ SCHLOSSER 197.

²⁰ Bonaventura e négy dimenziót az Efezusi levélből (3,13–19) kölcsönzi, természetesen a saját értelmezésében. Vö. SCHLOSSER 196.

²¹ BONAVENTURA Előszó, A Szentírás magyarázatának módszere (6).

²² SCHLOSSER 202. 25. jz.

²³ Az életrajzi kivonatot Ratzinger önéletrajza és Lukács László Ratzinger-életrajza alapján készítettem: LUKÁCS László (2016) 11–51., RATZINGER (2005)

olvasó számára adódik a kérdés: „hogyan tegyen különbséget – egyáltalán: szabad-e különbséget tennie – kötelező egyházi útmutatás és egyéni interpretáció között.”²⁴

Bonaventurához hasonlóan Ratzinger számára is fontos volt Ágoston szellemi öröksége. Miután befejezte Ágostonról írt doktori disszertációját,²⁵ Gottlieb Sohngen javaslatára a középkor felé fordult. Visszaemlékezésében ezt írja: „Minthogy Ágostontól indultam el, kézenfekvő volt, hogy Bonaventura munkásságát kezdjem tanulmányozni.”²⁶

Bonaventura a 13. században a skolasztika virágzása alatt, Ratzinger pedig hét évszázaddal később egészen más hermeneutikai kontextusban alkotott. Amíg a középkori hittudós leginkább teológiai vitákat folytatott keresztény vitapartnerekkel, akikkel abban azért egyetértettek, hogy a Biblia isteni sugalmazású,²⁷ addig a 20. századi keresztény exegetának felekezeti és szekuláris kihívásokkal is szembe kellett néznie.

A második világháború után a „bibliai hermeneutika új elméletek, perspektívák, módszerek és megközelítések robbanásszerű fejlődésének volt tanúja.”²⁸ A hermeneutika már nem csak a keresztény szentírásértelmezés, hanem általában véve a megértés tudománya lett, amire hatással voltak a kortárs irodalomtudomány, fenomenológia és társadalomtudományok. A második világháború utáni bibliai hermeneutikák esetében Marx, Nietzsche vagy Freud,²⁹ később Barthes, Foucault vagy Derrida³⁰ hatását feltételezni ugyanolyan természetes, mint Ágostonét vagy Bonaventuráét.

Ratzinger tudományos pályafutása gyakorlatilag egybeesik ezzel az időszakkal. 1945-től hallgatóként, később professzorként, illetve a II. Vatikáni Zsinat szakértőjeként, majd a Hittani Kongregáció prefektusaként, végül pápaként is tanulmányozta a kortárs bibliatudományt, és alakította saját hermeneutikáját. A korszak meghatározó hermeneutikai áramlatát a történetkritikai módszerek adták, amelyek komoly dilemma elé állították a vallásos

²⁴ MÁRTONFFY Marcell (2005) „Ex libris” (*Joseph Ratzinger magyarul megjelent műveiről*) link: <https://www.es.hu/cikk/2005-05-29//ex-libris.html> letöltés: 2024. 09. 07. Az eltérő beszédhelyzetek közötti különbségtétel szem előtt tartására Ratzinger is felhívja a figyelmet *A názáreti Jézus* című művében (2007, Szent István Társulat), amelyről később lesz szó.

²⁵ Joseph RATZINGER (1954) *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche* München: Zink.

²⁶ RATZINGER (2005) 100. Eredeti: „Da ich von Augustinus herkam, lag es nahe, über Bonaventura zu arbeiten, mit dem Söhngen sich ziemlich eingehend beschäftigt hatte.” RATZINGER (1998) 78.

²⁷ HORVÁTH 318.

²⁸ Arie W. ZWIEP (2022) *Bibliai hermeneutika 1950-től napjainkig: trendek és fejlemények* in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: Oda WISCHMEYER) Szeged, 998. (ford.: SZABÓ Miklós).

²⁹ uő. 1030.

³⁰ uő. 1041-1045.

hermeneutákat. A bultmanni iskola különbséget tett a történeti Jézus és a hit Krisztusa között,³¹ és ez a különbség a kutatások előrehaladtával egyre nagyobbak látszott.

Hogyan vehetjük komolyan a Szentírás kinyilatkoztatott jellegét anélkül, hogy ezt veszélyeztetnénk a történeti kutatások egyes eredményei? A tudományos felfedezések és a hagyományos hit összeegyeztetése nehéz intellektuális munkát igényel, és nem elfogadható mindenki számára. Julius Wellhausen önként vonult vissza a teológiai fakultásról, miután belátta, hogy nem alkalmas a hallgatók gyakorlati felkészítésére, Charles A. Briggs esete pedig arra példa, amikor egy kutatót eretnekséggel vádolt egy vallási közösség.³²

A római katolikus egyházban először XIII. Leó pápa lépett fel azzal az igénnyel, hogy lefektesse az egész egyházi közösség számára kötelező írásértelmezési szabályokat.³³ Az 1893-ban megjelent, *Providentissimus Deus* kezdetű enciklikájának „közvetlen előzménye a történeti-kritikai módszer franciaországi elterjedése volt.”³⁴ Az enciklika megjelenésétől szokás datálni a katolikus egyházon belüli „modernizmuskrízist”,³⁵ vagyis azt a belső vitát, ami a történeti-kritikai módszer megítéléséről és helyes felhasználásáról szól. Ez a vita fontos szerepet játszott a II. Vatikáni Zsinaton, a *Dei Verbum* dokumentum megfogalmazásakor, amiben Ratzinger is részt vett. A zsinat végül a történetkritikai módszer elfogadása és integrálása mellett döntött.

A 20. század utolsó negyedére a történetkritika korlátai is világossá váltak. Az újonnan előkerülő régészeti leletek a korábbi elméletek újragondolásához vezettek. A kutatók demográfiai változásával – az addig jellemzően európai és észak-amerikai, fehér, középkorú férfi kutatók mellett már mások is hangot kapnak – új módszerek és megközelítések jelentek meg.³⁶ A történetkritika objektivitásába vetett hit megrendült,³⁷ és megjelentek a posztmodern bibliai hermeneutikák.

³¹ uő. 1003. Konrad HAMMANN (2022) *Rudolf Bultmann: Neues Testament und Mythologie (1941)* in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: Oda WISCHMEYER) Szeged, 957-971 (ford.: NÉMETH Attila).

³² John J. COLLINS (2005) *The Bible after Babel. Historical Criticism in a Postmodern Age*, Cambridge; magyarul: (2008) *A Biblia Bábel után. Történetkritika a posztmodern korban*, Pannonhalma, 19. (ford.: TÓTA Péter Benedek). A továbbiakban a magyar fordítás oldalszámaira hivatkozom.

³³ Klaus UNTERBURGER (2022) *XIII. Leó pápa: Providentissimus Deus enciklika (1893)* in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: Oda WISCHMEYER) Szeged, 634. (ford.: NÉMETH Attila).

³⁴ uő. 640.

³⁵ Claus ARNOLD (2022) *Alfred Loisy: Études bibliques (1903)* in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: Oda WISCHMEYER) Szeged, 654 (ford.: NÉMETH Attila).

³⁶ COLLINS (2005), 23-24.

³⁷ uő. 30.

Ratzinger 1988-ban a Hittani Kongregáció prefektusaként tartott előadásában helyesli a történetkritika önkritikáját.³⁸ „Nem (...) módszertani kérdések foglalkoztatják, hanem az azok mögött rejlő és azokat mozgató filozófiák.”³⁹ Például Bultmann kapcsán felteszi a kérdést, hogy ha Heidegger filozófiája az eszközünk az írásmagyarázathoz, akkor végsősoron Heideggerre vagy Jézusra hallgatunk-e?⁴⁰ Ha Jézus üzenetének lényegét az üzenet nyelvétől eltérő fogalomkészlettel (ez esetben Heidegger egzisztenciálfilozófiájával)⁴¹ rekonstruáljuk, akkor figyelembe kell venni, hogy ez a fogalomkészlet alapvetően határozza meg a rekonstrukciót. Ratzinger megkérdőjelezi egy ilyen értelmezés történeti hitelességét.

Noha a történetkritikával szembeni bizalomvesztésből indultak ki a posztmodern hermeneutikák is, Ratzinger ezeket elveti,⁴² és egészen más megoldást kínál. A történetkritika és a teológia új szintézisének megalapozásához konkrét szempontokat javasol,⁴³ amelyek később tetten érhetőek hozzá köthető tanítóhivatali megnyilatkozásokban is.⁴⁴ E szintézis alapja, hogy a történetkritika „tudatában lévén saját határainak, integrálni engedi magát az Egyház közösségében a hit egyetértő aktusán alapuló teológiai ‘ész’ tágabb horizontjába.”⁴⁵ A történetkritika a hit szempontjából korlátolt, mivel eredményeit a tudományosan megismerhető világra vonatkoztatja. Ezzel szemben a „teológiai ész” a transzcendens világba vetett hitével tágabb kontextusban értelmezi a tudományos eszközökkel elért eredményeket. „Az Egyház hite a szüm-patheának olyan fajtája, amely nélkül a Biblia nem nyílik meg.”⁴⁶ A történeti kutatás

³⁸ Joseph RATZINGER (1989) „Schriftauslegung im Widerstreit. Zur Frage nach Grundlagen und Weg der Exegese heute” in *Schriftauslegung im Widerstreit* (Hrsg. von Joseph Ratzinger), Quaestiones disputatae 117, Herder, Freiburg 15-44. fordítás: „Biblical Interpretation in Crisis: On the Question of the Foundations and Approaches of Exegesis Today” in Richard NEUHAUS, *Biblical Interpretation in Crisis: The Ratzinger Conference on Bible and Church* Eerdmans, Grand Rapids (Michigan). (A továbbiakban az angol fordítást idézem.)

³⁹ LUKÁCS 263.

⁴⁰ RATZINGER (1989) 4.

⁴¹ HAMMANN, 968.

⁴² uo. 5.

⁴³ uo. 21-23.

⁴⁴ PUSKÁS (2017) 30-31.

⁴⁵ uo. 36. A történetkritikai módszerek integrálása az egyházi hagyományba a történetkritika egyik előfutárát, a katolikus Richard Simont is foglalkoztatta a 17. században. Olyan exegézist javasolt, amelyhez a teológia és a bibliakritika is hozzájárul saját szempontjai szerint. Vö. Marius REISER (2022) *Richard Simon: Histoire Critique Du Vieux Testament (1678/1685)* (Szerk.: Oda WISCHMEYER) Szeged, 601-602. Ratzingernél is ezt az igényt látjuk.

⁴⁶ RATZINGER (1989) 23. Eredeti: „[...] der Glaube der Kirche jene Art von Sym-pathie ist, ohne die sich der Text nicht öffnet.” RATZINGER (1998) 44.

célja feltárni, hogy mit jelenhetett a szöveg bizonyos korokban, míg az Egyház hite Istentől kapott kinyilatkoztatásként olvassa a Szentírást, amelynek üzenete egzisztenciális jelentőségű a ma emberének is. Számára a bibliaértelmezés történeti vonatkozásai annyiban relevánsak, amennyiben meghatározzák az aktuális olvasatot. Tehát az „Egyház hite” egyrészt elfogadja a Bibliát kinyilatkoztatott igazságként, másrészt kijelöli annak helyes értelmezési hagyományát. Bultmann kapcsán láttuk, hogy Ratzinger hangsúlyozza, egyik értelmező sem független saját korának világképétől és személyes elfogultságaitól. Így a tudományos-semleges és hívő-elfogult asszociációk új megvilágításba kerülnek: a tudományos igénnyel fellépő, a Bibliával szemben szkeptikus olvasatokban is kimutatható elfogultság. Ezzel szemben Ratzinger számára az „Egyház hite” olyan élő hagyományt közvetít, ami kiállta az idő próbáját.

Ratzinger hatvan évnyi bibliakutatói pályájának egyik tanulsága, hogy „a nemzedékek lecserélődésével megingathatatlanak tűnő tézisek összeomlottak, merő hipotéziseknek bizonyultak,” miközben hívőként azt tapasztalta, hogy „a hipotézisek kuszaságából újra és újra előtárul a hit értelmessége.”⁴⁷ Vagyis a posztmodern szkepticizmusa helyett Ratzinger az értelemmel párosuló hit hagyományát ajánlja.

A Szentírás, a hagyomány, a kinyilatkoztatás és Krisztus Ratzinger hermeneutikájában

Ratzinger számára a történetkritika olyan módszereket biztosít, amelyek az Egyház közösségében használva elengedhetetlenek a helyes szentírásertelmezéshez, de hit nélkül nem elegendőek a kinyilatkoztatott igazság lényegi megértéséhez. Közelebb juthatunk e hit megértéséhez, ha megvizsgáljuk az alcímben felsorolt fogalmak helyét, és egymáshoz való viszonyát Ratzinger hermeneutikájában.

Ratzinger habilitációs iratában⁴⁸ eredetileg a kinyilatkoztatás fogalmát vizsgálta Bonaventura életművében. A kinyilatkoztatásról szóló részekkel kapcsolatban a témavezetője nagyon sok módosítást indítványozott, a történelemteológiát tárgyaló szakaszokat viszont alig kritizálta, így Ratzinger inkább az utóbbi kérdéskört dolgozta ki a középkori teológus

⁴⁷ PUSKÁS idézi Ratzinger lelki végrendeletét a már idézett cikk felújított változatában. link: <https://www.magyarokurir.hu/hirek/a-szentiras-ertelmezesenek-kerdesez-joseph-ratzinger-xvi-benedek-papa-teologiajaban-1-resz> letöltve: 2024. 11. 12. vő. „Mára még a korábbi nemzedékek megingathatatlanak tűnő eredményei is támadások célpontjai lettek [...]” COLLINS, 23.

⁴⁸ Joseph RATZINGER (1971) *The Theology of History in St. Bonaventure*, Chicago, IL ford.: Zachary Hayes
Eredeti: Joseph RATZINGER (1959) *Die Geschichtstheologie des heiligen Bonaventura* München – Zürich. Azért szerepel előbb az angol fordítás, mert a későbbiekben ezt idézem.

Collationes in Hexaemeron című műve alapján.⁴⁹ A végleges változat második fejezetében így is helyet kapott a kinyilatkoztatás fogalma. Ratzinger megállapítja, hogy Bonaventura soha nem hivatkozik kinyilatkoztatásként (*revelatio*) a Szentírás szövegére.⁵⁰ Bonaventura számára „a Szentírás mint írott dokumentum nem jelent kinyilatkoztatást, míg a Szentírásnak a teológiában felmerülő megértését legalább közvetetten kinyilatkoztatásnak nevezhetjük.”⁵¹ Bonaventura a *revelare* kifejezést azzal a többletjelentéssel hozza összefüggésbe, amit az értelmezés során, például az allegória eszközével mutathatunk ki a Biblia szövegében. Vagyis a kinyilatkoztatás benne foglaltatik az Írás szavaiban, de „bizonyos fokig rejtve marad, és újra fel kell fedni.”⁵² A legkorábbi hermeneutikák is számoltak azzal, hogy a „kinyilatkoztatás mindig több, mint a pusztán írásos forma,”⁵³ ugyanakkor Ratzinger kiemeli, hogy ő személyesen Bonaventura-tanulmánya kapcsán foglalkozott először behatóan e kérdéssel, és ezt a felismerést fontosnak tartja a „sola scriptura” elvével szemben. Mivel a kinyilatkoztatás nem egészen azonos a Szentírással, ezért szükség van az értelmező alany tevékenységére. Ezt az alanyt Ratzinger az Egyházban találja meg.

A kinyilatkoztatás mibenlétének meghatározása sajátos aktualitásként merült fel a II. Vatikáni Zsinaton. A katolikus hermeneutikák a reformáció és a Tridenti Zsinat óta nagy hangsúlyt fektettek az egyházi hagyományra mint a helyes megértés kontextusára, viszont a II. Vatikáni Zsinaton újra tisztázni kellett a hagyomány és a Szentírás viszonyának kérdését.⁵⁴ A zsinatra készült egyik tanulmányában Ratzinger amellett érvel, hogy mivel a kinyilatkoztatáshoz a hagyomány közvetítésében, az Íráson keresztül juthatunk el, ezért nem az Írás és a hagyomány, hanem a kinyilatkoztatás és a hagyomány viszonyáról érdemes beszélni.⁵⁵ Ha az Írásban rejlő kinyilatkoztatást fel kell tárni, akkor e feltárás során nem hagyatkozhatunk csak az Írásra. Ratzinger felfogásában az Egyház által közvetített hagyományban érthetjük

⁴⁹ RATZINGER (2005) 102–111. Az önéletrajzi narratíva néhány részletének tárgyszerűségével kapcsolatban újabban felmerültek kétségek, de ezek nem érintik a mi témánkat, vö: <https://www.magyarok.hu/nezopont/modositasa-szorul-e-joseph-ratzinger-oneletrajza-ujabb-dokumentumokat-mutattak-be>

⁵⁰ RATZINGER (1971) 62.

⁵¹ uő. 66.

⁵² uő. 66.

⁵³ RATZINGER (2005) 106. Eredeti: „Das aber heißt dann, daß Offenbarung immer größer ist als das bloß Geschriebene.” RATZINGER (1998) 84.

⁵⁴ LUKÁCS 256.

⁵⁵ Joseph RATZINGER (1965) „Ein Versuch zur Frage des Traditionsbegriffs” in *Offenbarung und Überlieferung. Questiones Disputatae* 25, Freiburg 33.

helyesen a Szentírást. A II. Vatikáni Zsinat előtt írt másik cikkében emlékeztet, hogy az Újszövetség kezdetben a szentírásnak tekintett Ószövetség hagyományos értelmezése volt, önmagában még nem tekintettek rá kanonikus szentírásként. Ezt a hagyományt hitelesítette az apostoli szukcesszió,⁵⁶ amelynek során a püspökök továbbadták egymásnak a helyes értelmezés keretét, és amely nélkül, csupán egyéni tanulmányokra és erőfeszítésekre alapozva nem érhető el a kinyilatkoztatás értelme.⁵⁷

Ez a gondolat már Ratzinger Bonaventura-tanulmányában is megjelenik, amikor a kinyilatkoztatás megértésének történeti fejlődése kapcsán idézi a *Collationes in Hexaemeron*. Bonaventura szerint a Szentírás szó szerinti értelmén túlmutató lelki értelemhez a szentek közvetítése által juthatunk el. „Az ember nem érheti el az ilyen dolgok megértését saját erejéből, hanem csak azokon az embereken keresztül, akiknek Isten kinyilatkoztatta azokat, vagyis a szentek eredeti írásain keresztül, mint például Ágoston, Jeromos és mások.”⁵⁸ Ratzinger értelmezésében tehát az Egyház hite az a hagyomány, amelyben a mindenkori hívő helyesen megértheti és megélheti a kinyilatkoztatott szó valóságát,⁵⁹ amely időben megelőzi, jelentésben pedig meghaladja a Szentírás szövegét.

Ebben a hagyományban Ratzinger Bonaventurához hasonlóan nagy jelentőséget tulajdonít az egyházatyáknak.⁶⁰ „Az atyák exegézisét aligha lehet azzal félretenni, hogy egyszerűen ’allegóriának’ nevezzük, vagy a középkor filozófiáját azzal elintézni, hogy ’prekritikaiként’ minősítjük.”⁶¹ A történetkritika előtti olvasatokat tehát nem szabad lebecsülni

⁵⁶ Joseph RATZINGER (1961) *Primacy, Episcopacy and Successio Apostolica* in Joseph RATZINGER (2005) *God's Word. Scripture – Tradition – Office* San Francisco, ford.: Henry Taylor, 25-26. Eredeti: RATZINGER (1961) *Primat, Episkopat und Successio Apostolica* in RAHNER, RATZINGER *Episkopat und Primat. Quaestiones disputatae 11*, Freiburg

⁵⁷ DE GAÁL 14. „Ratzinger believed that only through the Church's mediatory role can Scripture be elevated ever again to revelation. An individual cannot claim it either by study or by personal effort.”

⁵⁸ Saját fordítás a latin alapján. BONAVENTURA *Collationes in Hexaemeron* XIX. 10. „Ad hanc autem intelligentiam non potest homo pervenire per se, nisi per illos quibus Deus revelavit, scilicet per originalia Sanctorum, ut Augustini, Hieronymi et aliorum.” in *Doctoris Seraphici Opera Omnia (Quaracchi) Vol 05* (1819) 421.

⁵⁹ RATZINGER (1965) 29–30.

⁶⁰ DE GAÁL 14.

⁶¹ RATZINGER (1989) 16. angol fordítás: „One can hardly dismiss the exegesis of the Fathers by calling it mere 'allegory' or set aside the philosophy of the Middle Ages by branding it as 'precritical'.” Eredeti: „Die Väterexegese ist nicht damit abgetan, daß man sie als 'allegorisch' bezeichnet, und die Philosophie des Mittelalters nicht damit zu erledigen, daß man sie als 'vorkritisch' einordnet.” RATZINGER (1989) 34.

pusztán azért, mert a történeti kritikai megközelítést megelőző korban keletkeztek. Az allegorikus magyarázatoktól függetlenül, de azok révén is gazdagíthatják tudásunkat a bibliai szöveg jelentéséről. Ratzinger a modern exegézis korlátjának tekinti, hogy az Írás szövegét kizárólag világi valóságként kezeli, és csak a természettudományéhoz hasonló módszerekkel kutatja azt.⁶²

Ratzinger hermeneutikájában a kinyilatkoztatott szó, a Logosz, Krisztus jelenti a kinyilatkoztatás teljességét.⁶³ „A keresztény kinyilatkoztatásban megjelenő valóság semmi és senki más, mint maga Krisztus.”⁶⁴ A krisztocentrikus⁶⁵ vagy krisztológiai⁶⁶ hermeneutika egyrészt a Krisztus-esemény alapján és a Krisztus-esemény felé tekintve értelmezi az Ószövetséget, másrészt értelmezi magát a Krisztus-eseményt is a Szentlélek iránymutatásával, a mindenkori Egyház aktuális helyzetének összefüggésében.⁶⁷ Ratzinger krisztocentrikus szemléletére hatással volt Bonaventura. A *Breviloquium* előszavában olvasunk a Krisztusba vetett hit központi szerepéről Bonaventura hermeneutikájában. „Ezért lehetetlen, hogy bárki eljusson a Szentírás megértésére, ha előzetesen nem áradt belé a Krisztusban való hit, mint amely az egész Szentírás fáklyája, kapuja és alapja.”⁶⁸ Látni fogjuk, hogy ez az idézet fontos szerepet kapott XVI. Benedek hermeneutikával foglalkozó pápai megnyilatkozásában, de előbb szeretném említés szintjén bemutatni Bonaventura Ratzingerre gyakorolt krisztocentrikus hatásának egy másik aspektusát.

Ratzinger a habilitációs iratában összevetette egymással Joachim da Fiore és Bonaventura történelemszemléletét.⁶⁹ Fiore a Szentháromság mintájára képzelte el a történelmet. Nagyon leegyszerűsítve: az Atya kora a megtestesülésig tartott, a Fiú kora a megtestesülés óta tart, de már küszöbön áll a Szentlélek korszaka. Ratzinger kimutatta, Bonaventura azért nem tudott teljesen azonosulni Fiore hármas történelemszemléletével, mert amíg Fiore számára Krisztus csak az egyik fontos fordulópontja a történelemnek, addig

⁶² uo. 17.

⁶³ DE GAÁL 23.

⁶⁴ RATZINGER (1965) 39. „Die in der christlichen Offenbarung sich ereignende Wirklichkeit ist nichts und niemand anders als Christus selbst.”

⁶⁵ uo. 53.

⁶⁶ LUKÁCS 252.

⁶⁷ RATZINGER (1965) 40–41.

⁶⁸ BONAVENTURA Előszó: „Unde et impossibile est, quod aliquis in ipsam ingrediatur agnoscendam, nisi prius Christi fidem habeat sibi infusam, tanquam totius Scripturae lucernam et ianuam et etiam fundamentum.” in *Doctoris Seraphici Opera Omnia (Quaracchi) Vol. 5* (1891) 201.

⁶⁹ RATZINGER (1971) 104–118.

Bonaventurának Krisztus egyetlen fordulópontként a történelem középpontja.⁷⁰ Nem matematikai középpont, amennyiben az ő olvasatában hét korszakra osztott világtörténelem végén, a hatodik korszakban érkezett, hanem inkább egyfajta egzisztenciális középpont. Nem a történelem legelején és nem is a legvégén, hanem a két végpont között testesült meg. Ez a közbülső szerep Bonaventura számára Krisztus lényegéhez tartozik, mivel a Fiú a Szentháromságban az Atya és a Szentlélek közötti második személy, a megtestesülés révén pedig a kinyilatkoztatás teljessége, aki egyfajta közvetítő szerepben tűnik fel Isten és ember között.⁷¹ Ez a krisztocentrikus szemlélet Ratzinger teljes pályáját végigkíséri, és beleillik a fősadratú katolikus felfogásba. Ahogy a kinyilatkoztatás fogalmánál láttuk, úgy itt sem arról van szó, hogy Bonaventura munkássága alapjaiban megváltoztatta volna Ratzinger felfogását. Inkább azt látjuk, hogy Ratzinger egy olyan mestert fedezett fel benne, akihez később is szívesen nyúlt vissza.

XVI. Benedek hermeneutikája

Ratzinger esetében külön figyelmet érdemel, hogy teológiai életműve hogyan érvényesült pápai megnyilatkozásaiban. Láttuk, hogy korábban a tudományos kutatás szempontjából is értékesnek találta az egyházatyák exegézisét. Később pápaként is nagy figyelmet szentelt a Szentírás-értelmezésében betöltött szerepükre. 2007-ben az egyházatyákkal,⁷² 2010-ben pedig a középkori filozófusokkal⁷³ foglalkozott általános audienciáin, röviden bemutatva az adott szerző életét és főbb tanításait.⁷⁴ E beszédek hangvétele nem annyira szakmai vagy tudományos, mint inkább ismeretterjesztő, hiszen ezeken az alkalmakon a laikus hívők figyelmébe ajánlotta az egyházatyákat. A tematikus sorozat leirata könyv formában is megjelent.⁷⁵

⁷⁰ KOVAČ 862.

⁷¹ BONAVENTURA *Breviloquium* 4. rész, 4. fejezet. *Doctoris Seraphici Opera Omnia (Quaracchi) Vol. 5* (1891) 244–245.

⁷² <https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/audiences/2007/index.2.html> letöltés: 2024. 06. 13.

⁷³ <https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/audiences/2010/index.2.html> letöltés: 2024. 06. 13.

⁷⁴ Ld. fent, 5. jz.

⁷⁵ XVI. BENEDEK (2008) *Die Kirchenväter: Frühe Lehrer der Christenheit*. Friedrich Pustet Verlag, Regensburg
Magyarul: *Az egyházatyák. Római Szent Kelemtől Szent Ágostonig* (ford. Kránitz Mihály). Szt. István Társulat, Budapest, 2009.

XVI. Benedek hermeneutikai kérdésekhez legszorosabban kapcsolódó pápai irata a *Verbum Domini* szinódus utáni apostoli buzdítás, amely a II. Vatikáni Zsinat *Dei Verbum* kezdetű, kinyilatkoztatásról szóló dokumentumához nyúl vissza.⁷⁶ Láttuk, hogy a dokumentum kapcsán kibontakozó zsinati vitában Ratzinger részt vett zsinati szakértőként, és felhasználta habilitációs dolgozatának a kinyilatkoztatásról szóló megállapításait. A *Dei Verbum* hatástörténetének kiemelkedő eseménye volt a 2008-as püspöki szinódus és az annak eredményeiről tudósító apostoli buzdítás.⁷⁷ Várnai Jakab kiemeli, hogy a *Verbum Domini* nem a kinyilatkoztatásról szól elsősorban, hanem ahogy a címében is olvashatjuk: „Isten szaváról az egyház életében.”⁷⁸ Ez a kifejezés előrevetíti, hogyan gondolta tovább a *Verbum Domini* a *Dei Verbum* tételeit: nem felülírni vagy javítani igyekszik, hanem kiegészíteni és fogódzót adni az elméleti tételek gyakorlati megvalósításához.

A mű három részből áll. Először általánosságban beszél Isten ígéről (§ 6–49), majd specifikusan Isten ígéről az Egyházban (§ 50–89), végül a világnak szóló isteni Szóról (§ 90–124). A *Verbum Domini* legalább kilenc alkalommal hivatkozik a *Szentírásmagyarázat az Egyházban* című dokumentumra, amit 1993-ban adott ki a Pápai Biblikus Bizottság, amelynek akkori elnöke a Hittani Kongregáció prefektusaként Ratzinger volt.⁷⁹

Az első rész utolsó alfejezete átfogóan tárgyalja a Szentírás magyarázatát az Egyházban. Az alfejezet első pontjában (§ 29) XVI. Benedek Bonaventurát idézi a *Breviloquium* előszavából: „[...] lehetetlen, hogy valaki eljusson a [Szentírás] megismeréséhez, ha előzőleg nem kapta meg a Krisztusba vetett hitet, aki az egész Szentírás világossága, kapuja és alapja is.”⁸⁰ Ebben az idézetben inkább a krisztocentrikus szemlélet és a személyes hit ajándéka kerül előtérbe, mint az egyházi hagyományozás és értelmezés jelentősége, viszont a két gondolat, ahogy Bonaventuránál, úgy a *Verbum Domini* esetében is szorosan összefügg, amennyiben az alfejezet (§ 29) címe az Egyházat a Biblia eredeti magyarázati helyeként jelöli meg. „Ez az

⁷⁶ TÖRÖK Csaba (2022) *A bibliai hermeneutika kérdései a II. Vatikáni zsinat utáni megnyilatkozásokban* in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve*, in WISCHMEYER (2022) 1063-1078.

⁷⁷ VÁRNAI Jakab OFM (2013) „A Dei Verbum a Verbum Domini fényében” in *Sapientiana* 6 (1), 2.

⁷⁸ uo. 4.

⁷⁹ TÖRÖK 1073.

⁸⁰ Diós István *Breviloquium*-fordítása a *Verbum Domini*-ben nem azonos Dér Katalin fordításával vö. DÉR Katalin (2008) 12., viszont a *Verbum Domini* latin szövege szó szerint egyezik Bonaventura Quaracchi-kiadásával: „Haec est notitia Iesu Christi, ex qua originaliter manat firmitas et intelligentia totius sacrae Scripturae. Unde et impossibile est, quod aliquis in ipsam ingrediatur agnoscendam, nisi prius Christi fidem habeat sibi infusam, tamquam totius Scripturae lucernam et ianuam et etiam fundamentum.” vö. *Doctoris Seraphici Opera Omnia* (Quaracchi) Vol. 5 (1891) 201. és *Acta apostolicae sedis* 102 (11) (2010) Vatikán, 708.

Egyházra való hivatkozás nem külsődleges kritérium, mely előtt az exegetáknak meg kell hajolniuk, hanem maguknak az írásoknak és létrejöttük módjának a követelménye.”⁸¹ Láttuk, hogy Ratzinger már a II. Vatikáni Zsinatra készülve is ezzel érvelt a hagyomány mellett.⁸² A krisztológiai hermeneutika esetében is feltűnő, hogy egészen korai műveiben megjelenik az a gondolat,⁸³ amelyet a *Verbum Domini* szövegében pápaként tár a világegyház elé.

A názáreti Jézus

Miután áttekintettük Ratzinger hermeneutikájának alapvetéseit, érdemes néhány példával illusztrálni, hogyan működik írásértelmezési elmélete a gyakorlatban. Ehhez Ratzinger *A názáreti Jézus*⁸⁴ című művét választottam, amely több szempontból különleges vállalkozás.

Egyrészt itt merül fel leghangsúlyosabban a szerző különböző szerepeinek egybejárásából fakadó félreértés lehetősége. Ratzinger a trilógiához még a Hittani Kongregáció prefektusaként fogott hozzá 2003 nyarán, de már az első rész is pápasága idején jelent meg.⁸⁵ Bár az *Előszó*ban leszögezi, hogy „ez a könyv semmiképpen sem tanítóhivatali aktus, hanem csupán ’az Úr arca’ személyes ’keresésének’ (vö. Zsolt 27,8) kifejeződése”⁸⁶ részéről, a könyv szerzőjeként Joseph Ratzinger mellett mégis szerepel XVI. Benedek. Ez a kettősség a laikus olvasó és a szakértő exegeta számára is zavart okozhat, hiszen a teológus neve mellett megjelenik a pápai tekintély is.⁸⁷

A szerzőség mellett a műfaj sem teljesen egyértelmű. „Elmélkedések Jézus életének titkairól? Vitairat az evangéliumok történetiségéről? Teológiai bizonyítása annak, hogy a történeti Jézus azonos a hit Krisztusával? Biblikus bizonyítása az Egyház krisztológiai

⁸¹ VD 29. „Et hoc occasionem nobis praebet recolendi criterium fundamentale hermeneuticae biblicae: sedes originalis interpretationis Scripturae est vita Ecclesiae. Assertio haec non exhibet indicium ecclesiale veluti criterium extrinsecum cui exegetae subici teneantur, sed requiritur ex ipsa realitate Scripturarum et ex modo quo temporis decursu sunt formatae.” in *Acta apostolicae sedis 102 (11)* (2010) Vatikán, 708.

⁸² RATZINGER (1961) 25–26.

⁸³ RATZINGER (1965) 40–41.

⁸⁴ RATZINGER (2007) *Jesus von Nazareth. Von der Taufe im Jordan bis zur Verklärung* Herder, Freiburg.

⁸⁵ LUKÁCS (2016) 286.

⁸⁶ Magyar fordításból idézek: *A názáreti Jézus* Szent István Társulat, ford. ROKAY Zoltán (2008) 18.

⁸⁷ François NAULT a mű francia nyelvterületen zajló fogadtatásáról írt cikkében részletezi a kettősséggel kapcsolatos kritikai észrevételeket, ld. „A történelem Jézusa és napjaink teológiája. Észrevételek Joseph Ratzinger Jézus-könyvéről”, *Mérleg* 44/3 (2008) 293–316. ford. MÁRTONFFY Marcell.

hitvallásának?”⁸⁸ Mielőtt megfigyeljük, hogyan találkoznak ezek a különböző megközelítések az első fejezetben, érdemes szót ejtenünk az *Előszóról* és a *Bevezetésről*.

Ratzinger az *Előszó*ban Bonaventura *Breviloquium* című művéhez hasonlóan összefoglalja saját hermeneutikai alapvetéseit. Mindenekelőtt azonosítja könyvének műfaját, Jézus-könyvként.⁸⁹ A számára meghatározó Jézus-könyvek közül kiemeli Rudolf Schnackenburg művét,⁹⁰ amelyben a katolikus exegéta a történetkritikai módszerek alkalmazásával, ugyanakkor az evangéliumok tanúságtételét hitelesnek elfogadva mutatja be Jézus személyét. Ratzinger módszertani forrásként hivatkozik Schnackenburg mellett a korábban tárgyalt *Dei Verbum* zsinati konstitúcióra, illetve a Pápai Biblikus Bizottság két dokumentumára.⁹¹ A názáreti Jézus olvasója számára a műből nem derül ki, hogy Ratzinger szerepet játszott az említett konstitúció és bizottsági dokumentumok létrejöttében.

A források után a módszertant ismerteti. Megerősíti a korábban tárgyalt *Schriftauslegung im Widerstreit* megállapításait: „a történeti-kritikai módszer az értelmezés egyik alapvető dimenziója, ám nem meríti ki az értelmezés feladatát annak számára, aki a bibliai írásokban az egy Szentírást látja, és mint Istentől sugalmazottat hiszi.”⁹² Ezzel tehát ismételtén kijelöli a történetkritika helyét a krisztológiai hermeneutikában.

A történetkritikai módszer kiegészítéseként a kánoni exegézist javasolja,⁹³ amely a lezárt, kanonikus szövegkorpuszt egységes műként kezeli, és az egyes könyveket az egész Szentírás kontextusában olvassa. A krisztocentrikus hermeneutika döntő mozzanata, hogy ezt a kánont Jézus Krisztus⁹⁴ személye felől olvassa.⁹⁵

Ratzinger a kánoni exegézis mellett két másik szempontot is említ teológiai exegézisének kiteljesítéséhez. Az isteni sugalmazottságba vetett hit a szöveg új szintjeit tárja az olvasó elé, a hagyományozó közösségbe vetett bizalom pedig kijelöli a helyes értelmezés

⁸⁸ LUKÁCS (2016) 286, vö. NAULT 304–308.

⁸⁹ RATZINGER (2007) 9.

⁹⁰ Rudolf SCHNACKENBURG (1993) *Die Person Jesu Christi im Spiegel der vier Evangelien*, Herder, Freiburg

⁹¹ *The Interpretation of the Bible in the Church* (1993) Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros

The Jewish People and Their Sacred Scriptures in the Christian Bible (2001) Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros

⁹² RATZINGER (2007) 12-13. „Sie ist eine der grundlegenden Dimensionen der Auslegung, aber sie schöpft den Auftrag der Auslegung für den nicht aus, der in den biblischen Schriften die eine Heilige Schrift sieht und sie als von Gott inspiriert glaubt.” eredeti: 15.

⁹³ uo. 14.

⁹⁴ Vagyis a történeti Jézust azonosítva a hit Krisztusával.

⁹⁵ uo. 15.

útját.⁹⁶ Láttuk, hogy a sugalmazottság és a hagyományozás kérdésével már a II. Vatikáni Zsinat óta foglalkozott, ebben a művében pedig a zsinat szellemében ír e fogalmakról.

A *Názáreti Jézus* előszava az eddig bemutatott elvekhez képest tehát nem mond újat, három szempontból mégis figyelemre méltó ez a néhány oldal. Egyrészt, bár a mű a *Verbum Domini* és XVI. Benedek lelki végrendeletének megjelenése előtti, Ratzinger teológusként és bibliatudósként (de nem pápaként) tulajdonképpen ebben az írásban összegzi hermeneutikai pályafutását. Másrészt az eddig tárgyalt, alapvetően elméleti szövegektől eltérően az *Előszó* hermeneutikai összefoglalója után közvetlenül megfigyelhetjük az elmélet gyakorlati alkalmazását is. Ahogy látni fogjuk, a mű nagy része az evangéliumi szövegek elemzéséről és értelmezéséről szól. Harmadrészt, amíg korábban elsősorban tudományos-teológiai írásaiban és egyházi dokumentumok kapcsán foglalkozott hermeneutikai kérdésekkel, ezúttal a bibliakutató és teológus tudósok körénél szélesebb réteghez szól. A célközönség kettőssége a szerzőséghez hasonlóan félreértésekre ad okot. Ratzinger a bibliográfia bevezetőjében⁹⁷ hangsúlyozza, ezen művével nem szeretett volna beszállni különböző történetkritikai vitákba, viszont a módszertan alkalmazása és az eredmények felhasználása miatt az erre fogékony kritikusok történetkritikai szemszögből is mérlegre teszik e művet.⁹⁸

Miután az *Előszó*ban meghatározta a módszertant, az első fejezet előtt még beiktat egy bevezetőt, amelyben Jézust az Ószövetségben megígért második Mózesként mutatja be. A MTörv 18,15 ígérete szerint „neked [Izraelnek] prófétát támaszt az Úr körödből, testvéreid közül, mint engem [Mózes],”⁹⁹ viszont a MTörv 34,10 szerint „Izraelben azonban nem támadt

⁹⁶ uo. 15-18.

⁹⁷ uo. 293.

⁹⁸ ld. NAULT

⁹⁹ uo. 22. Az eredeti német szöveg megjegyzése alapján Ratzinger maga fordította a bibliai idézeteket, ezért azok eltérhetnek az *Einheitsübersetzung* fordításától (RATZINGER 2007, 448.). Ez a katolikus bibliafordítás (*Die Bibel. Einheitsübersetzung der heiligen Schrift* 2016, Herder, Freiburg) a II. Vatikáni Zsinat szellemében jött létre, ennek megfelelően nem elsősorban a Vulgata latin fordításán alapul, hanem az eredeti szövegeken, ami az Ószövetség esetében nagyrészt a Héber Biblia (uo. IX–X. és 1389). A német nyelvű katolikusok számára ez az előírt fordítás liturgikus és magánhasználatra is. (<https://www.die-bibel.de/bibeluebersetzungen/weitere-bibeluebersetzungen/deutsche-bibeluebersetzungen-im-vergleich>; letöltés: 2024. 11. 24.). A Deut 18,15 idézetében Ratzinger annyiban tér el az *Einheitsübersetzung* fordításától, amennyiben nem említi a testvéreket („unter deinen Brüdern”). Ezt az elhagyást leszámítva követi az *Einheitsübersetzung* fordítását, amely igyekszik szó szerint visszaadni a maszorétikus héber szöveget. „Einen Propheten wie mich wird dir der HERR, dein Gott, aus deiner Mitte, [unter deinen Brüdern,] erstehen lassen. Auf ihn sollt ihr hören.” vö.

többé olyan próféta, mint Mózes, akivel az Úr szemtől szembe találkozott.”¹⁰⁰ Ratzinger ebben az összefüggésben olvassa a János-prológust: „Istent nem látta soha senki, az Egyszülött Isten nyilatkoztatta ki, aki az Atya ölen van” (Jn 1,18).¹⁰¹ Jézus a megígért új Mózes, aki nem csak szemtől szembe látta az Atyát, hanem Fiúként az ölen van. A krisztocentrikus olvasat abból indul ki, hogy Jézus Isten fia, aki szétfeszít minden rendelkezésre álló értelmezési kategóriát. A *Bevezetés* utolsó bekezdésében Ratzinger Harnackkal polemizál, aki szerint „Jézus üzenete az Atyáról szóló üzenet, amelybe a Fiú nem tartozik bele, és ennek megfelelően a krisztológia nem része Jézus üzenetének.”¹⁰² Az egész műre jellemző, hogy Ratzinger megjelenít ellenvéleményeket is, amelyekkel vitába száll, ezzel még inkább pontosítva saját értelmezését.

נָבִיא מִקִּרְבֶּךָ מֵאַחֶיךָ כְּמִנִּי יָקִים לָךְ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֵלָיו תִּשְׁמָעוּן A „testvéreidből” kapcsán a maszorétikus szöveg kritikai kiadása (*Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 1997) eltérő szövegváltozatokat hoz (uo. 319.), de Ratzinger nem magyarázza meg az elhagyás okát.

¹⁰⁰ uo. 22. A ידע gyököt az *Einheitsübersetzung* az erkennen ’felismer, tud’ igével adja vissza, Ratzinger pedig a verkehren ’társul, érintkezik’ igével. A héber gyök a racionális tudástól a szexuális aktus eufemisztikus kifejezéséig a megismerés és tudás sokféle jelentésárnyalatát sűríti magába. Ratzinger: „Fortan ist kein Prophet mehr in Israel aufgetreten wie Mose, mit dem der Herr von Angesicht zu Angesicht verkehrt hatte...” *Einheitsübersetzung*: „Niemals wieder ist in Israel ein Prophet wie Mose aufgetreten. Ihn hat der HERR von Angesicht zu Angesicht erkannt,” vö. אֵל-פָּנִים פָּנִים יְהוָה יִדְעוּ אִשְׁרָיִם כְּמִשְׁכָּה בִּישְׂרָאֵל עוֹד נָבִיא וְלֹא-יָקִם. A magyar bibliafordítások is többféleképpen fordítják: „a kit ismert volna az Úr színről-színre” (Revideált Károli) vagy „az Úr szemtől szemben találkozott” (Szent István Társulat). Ratzinger választása aktívabb viszonyt feltételez Mózes és Isten között, és később visszaautal rá, hogy „Jézus tanítása az Atyával való közvetlen érintkezésből származik, a ’szemtől szembe’ folytatott párbeszédből [...]” (25.) „Die Lehre Jesu kommt nicht aus menschlichem Lernen, welcher Art auch immer. Sie kommt aus der unmittelbaren Berührung mit dem Vater, aus dem Dialog von ’Gesicht zu Gesicht’ [...]” eredeti: 31–32.

¹⁰¹ uo. 25. Itt szó szerint idézi az *Einheitsübersetzung* fordítását, amely az Újszövetség esetében sem a Vulgátán alapul, hanem a görög szövegen: „Niemand hat Gott je gesehen. Der Einzige, der Gott ist und am Herzen des Vaters ruht, er hat Kunde gebracht.” „Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε· μονογενὴς θεὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς ἐκεῖνος ἐξηγήσατο.” (Jn 1,18)

A három fenti fordításban Ratzinger különböző módon jár el. Az elsőben kihagyással vette át az *Einheitsübersetzung* fordítását, a másodikban a szóválasztásban tért el, a harmadikban pedig szó szerint idézte azt. Ez a mérlegelés is mutatja, hogy Ratzinger valóban nem egyházi tekintélyként, hanem teológusként nyilvánul meg e művében.

¹⁰² RATZINGER (2007) 26. „Adolf von Harnacks berühmte Feststellung, die Botschaft Jesu sei Botschaft vom Vater, in die der Sohn nicht hineingehöre, und die Christologie sei demgemäß der Botschaft Jesu nicht zugehörig – diese These korrigiert sich hier von selbst. Jesus kann vom Vater nur so reden, wie er es tut, weil er der Sohn ist und in der Sohnesgemeinschaft mit dem Vater steht. Die christologische Dimension, das heißt das Geheimnis des Sohnes als Offenbarer des Vaters, die Christologie ist in allem Reden und Tun Jesu anwesend.” eredeti: 32. Vö. Adolf von HARNACK (1902) *Das Wesen des Christentums* Lipcse, 79–83.

Az első könyv témája Jézus nyilvános működése, így a *Bevezetés* krisztológiai magyarázata után Ratzinger annak első fejezetében Jézus megkeresztelkedésével foglalkozik. Ebből szeretnék bemutatni néhány tipikus ratzingeri vonást.

Jellemző, hogy Ratzinger Máté és Lukács változatának összevetését az időpont meghatározásával kezdi: „Míg Máté ennek az eseménynek az időpontját csak röviden, sematikus formával jelöli meg: 'azokban a napokban', addig Lukács egészen tudatosan a világtörténelem nagy összefüggésébe helyezi, ami egészen pontos időmeghatározást tesz lehetővé.”¹⁰³ Láttuk, hogy Ratzinger krisztocentrikus szemléletében milyen fontos, hogy a megtestesülés történelmi tény, és „Jézus tevékenységét nem tekinthetjük valamiféle mitikus 'valamikor'-ban történőnek.”¹⁰⁴ Ezzel összefüggésben vázolja a korabeli Izrael helyzetét a Római Birodalomban, majd az Izraelen belüli vallási és politikai légkört, illetve Keresztelő János kapcsán felveti a qumráni hatás lehetőségét.¹⁰⁵ A korrajzzal jelzi, hogy naprakész a történelmi kutatások eredményeit illetően, és fontosnak tartja azokat, hiszen történelmi eseményként tekint a megkeresztelkedésre is. A történelmi kontextus bemutatása során az Újszövetségben Keresztelő Jánossal és Jézussal kapcsolatban idézett ószövetségi részeket is felsorolja, és értelmezi a korabeli zsidóság szempontjából.¹⁰⁶ Ebben az esetben a krisztocentrikus hermeneutikára jellemző tipológiai olvasatot kiegészíti a történelmi rekonstrukció.

Bonaventurához hasonlóan Ratzinger számára a Szentírás nem csak a múltról szól, hanem a jelenről és a jövőről is. Miután a történelmi háttérrel segítségül hívta az elbeszélés pontosabb megértéséhez, a hagyomány különböző értelmezéseit is elének tárja. A keleti ikonográfia, Aranyszájú Szent János és Joachim Jeremias nyomán bemutatja, hogy Jézus megkeresztelkedése végsősoron miként válik a Húsvét előképévé.¹⁰⁷ Jellegzetessége Ratzinger megközelítésének, hogy amint a Szentírás többi részét Krisztus felől olvassa, úgy magát az

¹⁰³ RATZINGER (2007) 27. „Während Matthäus dieses Ereignis nur formelhaft mit den Worten datiert: 'in jenen Tagen', stellt Lukas es ganz bewusst in den großen weltgeschichtlichen Zusammenhang hinein, der eine recht präzise Datumsangabe ermöglicht.” (eredeti: 36).

¹⁰⁴ RATZINGER (2007) 28. „Das Wirken Jesu ist nicht als ein mythisches Irgendwann anzusehen, das zugleich immer und nie bedeuten kann; [...]” (eredeti: 38).

¹⁰⁵ RATZINGER (2007) 28–30.

¹⁰⁶ RATZINGER (2007) 31.

¹⁰⁷ RATZINGER (2007) 34–37. Ratzinger a bibliográfiában feltünteti az idézett szerzőket és műveket. Vö. Paul EVDOKIMOV (1972) *L'Art de l'icone. Théologie de la beauté* Desclée, Paris, 239-247. Joachim JEREMIAS, *Amnos* szócikk, in *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, 1. kötet*, Kohlhammer, Stuttgart 1966, 342-345.

evangéliumi történetet is folyamatosan a kereszthalál-feltámadás fényében értelmezi. Ennek jelentősége a fejezet végén egy polemikus megjegyzés révén új megvilágításba kerül. Ratzinger bemutatja a liberális értelmezést, amely meghívás-élményként tekint Jézus keresztselérésére. Eszerint Jézus tulajdonképpen ekkor ismerte fel isteni küldetését. Ratzinger elveti ezt az értelmezést: „A szövegek nem teszik lehetővé, hogy bepillantsunk Jézus belső világába [...]. Annak ismeretét ellenben lehetővé teszik számunkra, hogy milyen viszonyban áll Jézus 'Mózes-szel és a prófétákkal'.”¹⁰⁸ Ratzinger azt javasolja, hogy az értelmezésnél az evangéliumi elbeszélés logikájából induljunk ki. Ha a keresztselkedés kapcsán az elbeszélő számára nem fontos Jézus belső megélése, akkor az értelmezést se erre építsük.

Az utolsó jellegzetes vonás, amit szeretnék kiemelni, szintén az evangéliumi szöveghez való viszonyt érinti. Ratzinger néhány elbeszélői megjegyzést történetkritikai szempontból látszólag kritikátlanul átvész és beépít az érvelésébe. Például Márk 1,5 szerint „kivonult hozzá [Keresztelő Jánoshoz] egész Júdea és Jeruzsálem minden lakója”. Ratzinger ez alapján a „történelmi órában forrongó Jeruzsálem” képét festi elénk.¹⁰⁹ Nem az az érdekes, hogy hitelt ad a megjegyzésnek, hanem hogy mérlegelés nélkül teszi ezt, sőt hangsúlyozza: „egyáltalán nem kell túlzásnak tekintenünk Szent Márk közlését.”¹¹⁰ Itt mutatkozik meg, hogy Ratzinger a hitből fakadó bizalommal olvassa az evangéliumokat. Hasonló hozzáállást látunk Izrael történetének konzervatív értelmezőinél, akik elfogadják a Héber Biblia történeti hitelességét, amíg nem cáfolja azt egy külső forrás, szemben a minimalistákkal, akik viszont csak azt fogadják el, amit külső forrás is alátámaszt.¹¹¹ Vagyis Ratzinger él a kritika eszközeivel és eredményeivel, alapvetően mégsem kritikai olvasatra törekszik. Ezt a kettősséget róják fel neki

¹⁰⁸ RATZINGER (2007) 38. „Wie gelehrt auch diese Auffassung dargeboten werden mag, so ist sie doch viel eher dem Genus des Jesus-Romans als wirklicher Auslegung der Texte zuzurechnen. Sie lassen uns ins Innere Jesu nicht hineinschauen - Jesus steht über unseren Psychologien (Romano Guardini). Aber sie lassen uns erkennen, wie Jesus im Zusammenhang von „Mose und den Propheten” steht; sie lassen uns die innere Einheit seines Weges vom ersten Augenblick seines Lebens bis hin zu Kreuz und Auferstehung erkennen.” (eredeti: 50–51).

¹⁰⁹ RATZINGER (2007) 31. „Wir können uns den außerordentlichen Eindruck vorstellen, den Gestalt und Botschaft des Täufers in der brodelnden Atmosphäre jener geschichtlichen Stunde Jerusalems hervorrufen musste.” (eredeti: 41).

¹¹⁰ RATZINGER (2007) 31. „So brauchen wir die Angabe des heiligen Markus durchaus nicht als Übertreibung anzusehen: „Ganz Judäa und alle Einwohner Jerusalems zogen zu ihm hinaus; sie bekannten ihre Sünden und ließen sich im Jordan von ihm taufen” (1,5).” (eredeti: 42).

¹¹¹ COLLINS 104.

kritikusai, akik szerint a történeti Jézus és a hit Krisztusa közötti szakadék áthidalása sikertelen vállalkozás marad.¹¹²

„Ratzinger tézisének eredetisége, ereje és mondhatni provokatív jellege abból az állításából fakad, hogy az evangéliumok által megrajzolt krisztológiai Jézus-portré a történelem valódi Jézusát ábrázolja.”¹¹³ Ezt a tézist krisztológiai hermeneutikájával igyekszik alátámasztani, amelynek kiindulópontja a Jézus Krisztusba, Isten megtestesült fiába vetett hit, amely számára „nélkülözhetetlen a történetkritikai módszer”.¹¹⁴

Összefoglalás

Kijelenthető tehát, hogy Ratzinger azokat a fő megállapításait, amelyeket fiatal kutatóként Bonaventurára vonatkozóan tett – miszerint a Szentírás és a történelem középpontja Krisztus, a Szentírás értelmezésének helyes kontextusát az Egyház adja, és ennek a kontextusnak kiemelten fontos része az egyházatyák tanítása – érett teológusként fenntartotta és beépítette hermeneutikájába, XVI. Benedek pápaként pedig a kortárs katolikus exegézis egyik alapjává tette.

Habilitációs iratának előszavában Ratzinger úgy mutatja be Bonaventurát, mint a skolasztikus tudóst, aki a ferences szellemiség hatására egyre kritikusabbá vált a tudományos gondolkodással, rámutatva annak határait a hit szemszögéből.¹¹⁵ Nem véletlen tehát, hogy Ratzinger krisztológiai hermeneutikája – amelynek fontos része a történetkritikai módszer, ugyanakkor szintén fontos annak határainak kijelölése – nagyban támaszkodik Bonaventura-tanulmányai során tett megállapításaira.

A názáreti Jézus című exegetikai célzatú művében e hermeneutika segítségével kísérletet tett a történeti Jézus és a hit Krisztusa közötti egyre mélyebb szakadék áthidalására, ám a történetkritikát művelő exegéták körében nem aratott osztatlan sikert. Ezzel együtt is figyelemre méltó az a nyitottság, amellyel a pápai tekintély birtokában ugyan, mégis a saját nevében, teológiai gondolkodóként adta ki művét, amellyel élete utolsó szakaszában is hozzájárult a katolikus exegézis alakulásához.

¹¹² NAULT 303.

¹¹³ NAULT 304–305.

¹¹⁴ RATZINGER (2007) 12.

¹¹⁵ RATZINGER (1971) 3.

BIBLIOGRÁFIA

ARNOLD, Claus (2022). *Alfred Loisy: Études bibliques (1903)*. in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: WISCHMEYER, Oda & BENYIK, György). Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány. ford. Németh Attila.

BONAVENTURA (1891). *Doctoris Seraphici Opera Omnia (Quaracchi) Vol 05*. Quaracchi. A Breviloquium magyar fordítása: *A hit rövid foglalata*. (2008) Budapest: Kairosz Kiadó. ford. Dér Katalin.

COLLINS, John J. (2005). *The Bible after Babel. Historical Criticism in a Postmodern Age*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company.
Magyarul megjelent: *A Biblia Bábel után. Történetkritika a posztmodern korban*. (2008). Pannonhalma: Bencés Kiadó. ford. Tóta Péter Benedek.

DE GAÁL, Emery (2016). „Revelation as the Thou of Jesus Christ: Joseph Ratzinger’s/Pope Benedict XVI’s Contribution to a deeper Understanding of Revelation”. in *Poznańskie Studia Teologiczne* 30. (2016) 7-56.

HAMMANN, Konrad (2022). *Rudolf Bultmann: Neues Testament und Mythologie (1941)*. in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: WISCHMEYER, Oda & BENYIK, György). Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány. ford. Németh Attila.

HARNACK, Adolf von (1902). *Das Wesen des Christentums*. Lipcse.

HORVÁTH, Pál (2008) *Bonaventura élete, életműve és Breviloquiuma*. in BONAVENTURA. *A hit rövid foglalata*. Budapest: Kairosz Kiadó. ford. Dér Katalin.

KOVAČ, Nedjeljka Valerija (2022). „Saint Bonaventure as the theological inspirer for Joseph Ratzinger/Benedict XVI: Revelation, history and eschatology”. in *Bogoslovska smotra* 92/5. 848-873.

LUKÁCS, László (2016). *Krisztológiai hermeneutika*. in *Az igazság munkatársa. Joseph Ratzinger – XVI. Benedek pápa élete és műve*. Budapest: Szent István Kiadó. 252-297.

MÁRTONFFY, Marcell (2005). „Ex libris” (*Joseph Ratzinger magyarul megjelent műveiről*).
link: <https://www.es.hu/cikk/2005-05-29//ex-libris.html> letöltés: 2024. 09. 07.

MONTI, Dominic V. (2005). *Works of Saint Bonaventure: Breviloquium*. New York: Saint Bonaventure University.

NAULT, François. „A történelem Jézusa és napjaink teológiája. Észrevételek Joseph Ratzinger Jézus-könyvéről”. in *Mérleg* 44 (2008/3). 293–316. ford. Mártonffy Marcell.

NICHOLS, Aidan (1988). *The Theology of Joseph Ratzinger*. Edinburgh: T&T Clark.

PUSKÁS, Attila (2017). „A Szentírás értelmezésének kérdése Joseph Ratzinger teológiájában”. in *COMMUNIO* 25 (2017). 24-43.

PUSKÁS, Attila (2023). „A Szentírás értelmezésének kérdése Joseph Ratzinger/XVI. Benedek pápa teológiájában”. *Magyar Kurír*.

<https://www.magyarkurir.hu/hirek/a-szentiras-ertelmezesenek-kerdese-joseph-ratzinger-xvi-benedek-papa-teologiajaban-1-resz> letöltés: 2024. 06. 13.

<https://www.magyarkurir.hu/hirek/a-szentiras-ertelmezesenek-kerdese-joseph-ratzinger-xvi-benedek-papa-teologiajaban-2-resz> letöltés: 2024. 06. 13.

<https://www.magyarkurir.hu/hirek/a-szentiras-ertelmezesenek-kerdese-joseph-ratzinger-xvi-benedek-papa-teologiajaban-3-resz> letöltés 2024. 06. 13.

RATZINGER, Joseph (1954). *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche*. München: Zink.

RATZINGER, Joseph (1971). *The Theology of History in St. Bonaventure*. Chicago: Franciscan Herald Press. IL ford. Zachary Hayes.

Eredeti: RATZINGER, Joseph (1959). *Die Geschichtstheologie des heiligen Bonaventura*. München – Zürich: Schnell & Steiner.

RATZINGER, Joseph (1961). „Primat, Episkopat und Successio Apostolica”. in RAHNER & RATZINGER. *Episkopat und Primat. Quaestiones disputatae 11*. Freiburg: Herder.

angol fordítás: „Primacy, Episcopacy and Successio Apostolica” in Joseph RATZINGER (2005). *God’s Word. Scripture – Tradition – Office* San Francisco: Ignatius Press. ford. Henry Taylor.

RATZINGER, Joseph (1965). „Ein Versuch zur Frage des Traditionsbegriffs”. in *Offenbarung und Überlieferung. Quaestiones Disputatae* 25. Freiburg: Herder.

angol fordítás: „The Question of the Concept of Tradition” in Joseph RATZINGER (2005). *God’s Word. Scripture – Tradition – Office*. San Francisco: Ignatius Press.

RATZINGER, Joseph (1989). „Schriftauslegung im Widerstreit. Zur Frage nach Grundlagen und Weg der Exegese heute”. in *Schriftauslegung im Widerstreit* (Hrsg. von Joseph Ratzinger). *Quaestiones disputatae* 117. Freiburg: Herder. 15-44.

angol fordítás: „Biblical Interpretation in Crisis: On the Question of the Foundations and Approaches of Exegesis Today”. in NEUHAUS, Richard. *Biblical Interpretation in Crisis: The Ratzinger Conference on Bible and Church*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company. 1-23.

RATZINGER, Joseph (2005). *Életutam. XVI. Benedek önéletírása (1927-1977)*. Budapest: Szent István Társulat. ford. Egleszné Sarbak Zsófia.

Eredeti: RATZINGER, Joseph (1998). *Aus meinem Leben. Erinnerungen (1927-1977)*. München: Deutsche Verlags-Anstalt.

RATZINGER, Joseph (2007). *A názáreti Jézus*. Budapest: Szent István Társulat. ford. ROKAY Zoltán.

Eredeti: RATZINGER, Joseph (2007). *Jesus von Nazareth. Von der Taufe im Jordan bis zur Verklärung*. Freiburg: Herder.

REISER, Marius (2022). *Richard Simon: Histoire Critique Du Vieux Testament (1678/1685)*. in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: WISCHMEYER, Oda & BENYIK, György). Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány. ford. Németh Attila.

ROWLAND, Tracey (2008). *Ratzinger’s Faith: The Theology of Benedict XVI*. New York: Oxford University Press.

SARBAK, Gábor (2000). „A szeráfi doktor: Szent Bonaventura”. in *Vigilia* 65. 112-113.

SCHLOSSER, Marianne (2022). *Bonaventura: Breviloquium, Előszó*. in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: WISCHMEYER, Oda & BENYIK, György). Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány. ford. Németh Attila.

TÖRÖK, Csaba (2022). *A bibliai hermeneutika kérdései a II. Vatikáni zsinat utáni megnyilatkozásokban*. in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: WISCHMEYER, Oda & BENYIK, György). Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány.

UNTERBURGER, Klaus (2022). *XIII. Leó pápa: Providentissimus Deus enciklika (1893)*. in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: WISCHMEYER, Oda & BENYIK, György). Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány. ford. Németh Attila.

VÁRNAI, Jakab OFM (2013). „A Dei Verbum a Verbum Domini fényében”. in *Sapientiana* 6 (1).

XVI. BENEDEK (2007). *Sacramentum Caritatis*. Budapest: Szent István Társulat. ford. Diós István

link: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=225> letöltés dátuma: 2024. 06. 12.

XVI. BENEDEK (2008) *Die Kirchenväter. Frühe Lehrer der Christenheit*. Regensburg: Friedrich Pustet Verlag.

Magyarul megjelent: *Az egyházatyák. Római Szent Kelemenőtől Szent Ágostonig*. ford. Kránitz Mihály. Budapest: Szt. István Társulat. (2009).

XVI. BENEDEK (2010). *Verbum Domini*. Budapest: Szent István Társulat. ford. Diós István (2011).

link: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=411> letöltés dátuma: 2024. 06. 12.

XVI. BENEDEK (2010. 03. 03.). *Általános kihallgatás*.

https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/audiences/2010/documents/hf_ben-xvi_aud_20100303.html letöltés: 2024. 06. 13.

XVI. BENEDEK (2010. 03. 17.). *Általános kihallgatás.*

https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/audiences/2010/documents/hf_ben-xvi_aud_20100317.html letöltés: 2024. 08. 06.

ZWIEP, Arie W. (2022). *Bibliai hermeneutika 1950-től napjainkig: trendek és fejlemények.* in *Bibliai hermeneutikák kézikönyve* (Szerk.: WISCHMEYER, Oda & BENYIK, György).

Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány. ford. Szabó Miklós.